

HUKUKUN KAYNAĞI OLARAK İMPARATORLARIN YAZILI CEVAPLARI (RESCRIPTUM)

Doç. Dr. Gökçe Halide TÜRKÖĞLU*

GİRİŞ

Bir hukuk sistemini tam olarak anlayabilmek için, o hukuk sisteminin yaratıcı kaynakları hakkında da fikir sahibi olmak gerekir. Günümüz özel hukukunun temelini oluşturan Roma hukukunun gelişmesinde farklı nitelikte kaynaklar etkili olmuştur¹. Bu kaynaklardan biri de, imparatorların yazılı cevaplarıdır. Özellikle imparatorluk rejimi ile birlikte, imparatorların yazılı cevaplarının hukuk kaynağı olarak oynadıkları rol daha da büyümüştür. Her alanda en

---

* Yaşar Üniversitesi Hukuk Fakültesi İZMİR

¹ Roma hukukunun yaratıcı ve yürürlük kaynakları, Roma'nın dönemlerine göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin Krallık Döneminin en önemli kaynağını örf ve adetler oluşturmaktaydı. Cumhuriyet döneminde ise, yasama yetkisini kullanma bakımından halk meclislerinin ağırlığı hissedilmekteydi. İlk imparatorluk döneminde ise, senato'nun kararları kanun gücü kazanmıştı. Ayrıca, imparatorun otoritesinin artmasına bağlı olarak, imparator emirnameleri de, önemli bir hukuk kaynağı olmuştur. İmparator beyannameleri (*edictum*), imparator kararları (*decretum*), imparator cevapları (*rescriptum*) ve imparator talimatları (*mandatum*) ilk imparatorluk dönemi açısından büyük önem taşımaktaydı. Son imparatorluk döneminde, hukukun tek kaynağını imparatorun iradesi oluşturmuştur. Buna göre, imparator emirnameleri, diğer hukuk kaynaklarının hepsinin yerini almıştır. Wallace-Hadrill A.: Rome's Cultural Revolution, Cambridge 2008, s. 59.

önemli otorite olan imparatorlar, hukuku yaratma hususunda da baskın güç haline gelmişlerdir².

Roma hukukunun ilk dönemlerinde, hukuk rahiplerin tekelinde idi. Buna göre, hukukçuluk Baş rahip (*pontifex maximus*) başkanlığındaki rahipler tarafından yapılırdı³. Rahiplerin bir görevi de, kendilerine başvuran kişilere, hukuki bilgi vermek idi. Buna *respondere* denilmekteydi⁴. Roma hukukunun laik bir hukuk sistemine dönüşmesine bağlantılı olarak, hukukçuluk, rahiplerin tekelinden çıkmıştır⁵. Devletin sınırlarının genişlemesi, pek çok yeni hukuki ilişkinin doğması ile, hukukçularının sayıcı artmıştır. Hatta birinci yüzyılın sonundan itibaren, hukukçulara toplumun en muteber kişileri gözüyle bakılmaya başlamış ve yetenekli kişiler bu mesleği seçmeyi tercih etmişlerdir. Hukukçuların *respondere* denilen cevap verme faaliyetleri gereğince, görüşlerini açıklamaları ise, Roma hukukunun laik olmadığı ve rahiplerin tekelinde olduğu dönemden farklı olarak, hukuk ilminin herkese açık, aleni olarak ortaya konabilen bir ilim haline gelmesine yardımcı olmuştur⁶. Hukukçular, verdikleri cevap-

² İmparatorun cevapları, onun otoritesine dayandığından, önem taşıma-
taydı. Corpus Iuris Civilis'te yer alanlar dışında, günümüze üzerlerinde
imparator *rescriptum*'ları bulunan çeşitli yazıt ve papirus ulaşmıştır.
Karadeniz-Çelebican Ö.: Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel
Kavramlar, Kişiler Hukuku, Hakların Korunması, Ankara 2006, s. 85.

³ **Umur Z.:** Roma Hukuku, Ders Notları, 3. Baskı, İstanbul 1999, s. 81.

⁴ **Karadeniz-Çelebican,** s. 75 vd.

⁵ Hatta hukukçuluk önemli devlet görevlerine getirilmek için aranan bir sıfat
haline dönüşmüştür. *Praetor*'lar, *consul*'ler hukukçu idiler. Bu dönemde
önemli devlet rütbelerine getirilecek kişilerin mutlaka hukuku bilmeleri
gerektiği düşünülmekteydi. **Umur,** s. 96.

⁶ Roma hukukunun rahiplerin tekelinde olduğu dönemlerde, rahipler hukuki
bazı bilgileri ellerinde saklı tutarlardı. **Lobingier C. S.:** The Evolution of the
Roman Law from before the Twelve Tables to the Corpus Juris, 2. Ed., New
York 1999, s. 98 vd.

ları, açıkladıkları görüşleri herkese duyurmayı cevaplarını kapsayan eserler yayınlayarak gerçekleştirmişlerdir⁷.

İlerleyen dönemlerden itibaren ise, uyuşmazlık hakkında görüşünü almak üzere, imparatora başvurulması söz konusu olmuştur. Hukukçular, kendilerine danışan Roma vatandaşlarına hukuki açıdan yardımcı olmaktaydılar. Buna göre, hukukçuların görüş bildirmeleri önceleri yalnızca sözlü biçimde gerçekleştirilmekteydi. Daha sonraları ise, hukukçuların da yazılı cevap verebilmeleri mümkün olmuştu (*rescriptum prudentium*)⁸. Oysa imparatorlar her zaman yazılı cevap vermişlerdir (*rescriptum principium*). İmparatorun cevabı, hukukçular tarafından verilen cevaplara göre daha fazla önem ve ağırlık taşımaktaydı (*respondere ex auctoritate principis*). Bilinen, açık bir hukuk kuralı hakkında dahi, imparatorun görüşünün alınması, ilgili Roma vatandaşının çıkarına olabilmekteydi, çünkü uygulanacak hukuk kuralları açısından, imparatorun dileklerinin dikkate alınmaması büyük bir saygısızlık olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca, lehine olacak biçimde bir *rescriptum* elde eden taraf, çok büyük güç kazanmış olmaktaydı⁹.

İmparator Augustus'un bazı hukukçulara tanıdığı *ius publice respondendi* ise, hukuk ilminin gelişmesinde ve hukukçuların görüşlerinin, kendilerine sorulan cevaplara vermiş oldukları cevapların hukuk kaynağı olarak kabul edilmesinde büyük önem taşımaktadır. *Ius publice respondendi* denilen bu hakka sahip olan ayrıcalıklı hukukçular, hukuki konularda imparator adına cevap verebilme otoritesine sahip oluyorlardı. Bu çeşit cevapların hakimleri bağlayıcı niteliği

---

⁷ Bu eserler, *responsa* (cevaplar), *regulae* (kurallar) başlığı altında yayınlanmaktaydı. Ayrıca, hukuk öğrencilerine hukuku öğretmek amacıyla yayınlanan *institutiones* biçiminde kitaplar da söz konusu idi. **Umur**, s. 96.

⁸ D.1.2.2.49.

⁹ Bu yüzden, çoğu *rescriptum*'un oldukça basit hususlarda olmasını doğal karşılamak gerekmektedir. **Honore T.**: *Emperors and Lawyers*, 2. ed., Oxford 1994, s. 35.

olmamakla birlikte, hakimler söz konusu görüşlere uymak hususunda, adeta kendilerini zorunlu hissediyorlardı¹⁰.

Sistem dışı yargılamada, bazı istisnai durumlarda, uyuşmazlıkların özel yöntemlerle çözüldüğü de görülmektedir. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi, imparatorların yazılı cevap (*rescriptum*) vermeleri ile uyuşmazlıkları sonlandırmaları idi. *Per rescriptum principis* denilen bu yöntem de, bir uyuşmazlık hakkında karar vermekle görevli olan hakim de, imparatorun konu ile ilgili görüşünü almak üzere, imparatora başvurabilmekteydi. Roma'da imparatorun otoritesinin artmasına, yönetimin, yargının her alanında imparatorun etkisinin ağırlıklı olarak hissedilmeye başlaması üzerine, uyuşmazlığın taraflarının doğrudan doğruya imparatora başvurabilmeleri olası hale geldi. İmparator, uyuşmazlığı bizzat kendisi çözümleyebilmekteydi. Ayrıca, imparatorun, uyuşmazlık hakkında açıkladığı görüşleri, genel hukuk kuralı haline gelmekteydi¹¹. Hakim, kendisine verilen uyuşmazlığı çözemeyip, imparatorun görüşüne başvurmaya karar verdiğinde bu kararını taraflara bildirmek zorunda idi. On gün içinde imparatora sunulmak üzere bir rapor hazırlar, davanın özetini, belgeleri, delilleri ve kendi görüşünü eklerdi. İmparator davayı görmeyi kabul ederse, itirazı mümkün olmayan kararını, bir yazılı cevap ile taraflara tebliğ ederdi¹².

Bu çalışmada esas olarak, imparatorun bir hakim gibi hareket ettiği, Sistem dışı yargılamada istisnai bir yargılama şekli olan imparatorun yazılı cevabı değil, imparatorun bir danışman olarak hareket ettiği, hukuki uyuşmazlık hakkında görüşü bildirdiği yazılı cevap uygulaması incelenmektedir.

---

¹⁰ **Braund D.** : The Administration of the Roman Empire: 241 B.C.-A.D. 193, Exeter 1998, s. 75.

¹¹ **Karadeniz-Çelebican**, s. 322.

¹² **Burdick W. L.**: The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law, New Jersey 2004, s. 69 vd.

I. RESCRIPTUM'UN ÇEŞİTLERİ

İmparator'un kendisine yöneltilmiş olan soruları cevaplandırması *epistulae* ya da *subscriptions* biçiminde olabilmekteydi.

A. *Epistulae*

Epistulae, bir mektup şeklinde verilen cevaplardı ve genellikle resmi görevliler, memurlar ya da kamu kurumları tarafından sorulmuş soruların cevaplandırılmasında kullanılmaktaydı¹³. “*Ab epistalis*” denilen ve bu çeşit mektupları kabul edip incelemekle görevlendirilmiş hukukçuların bulunduğu birime teslim edilirdi. *Subscriptio*'dan farklı olarak, *epistula* klasik mektup özelliklerini taşıdığından, başta, ilgili kişiye yönelik bir selamlayı (*Imp. Caesar Vespasianus magistratibus et senatoribus Vanacinarum salutem dicit*) ve sonda, yine ona yönelik bir veda ifadesini içerirdi¹⁴. Söz konusu mektup, imparatorun el yazısıyla yazılır, yer ve tarih de belirtilirdi. Örneğin, İmparatorlar Severus ve Antoninus'un şehir *prefectus*'una cevabı şu şekildedir:

“Evlerindeki ateşi dikkatsizce kullanıp, yangına sebebiyet veren daire sakinlerinin tahta parçası ile dövülmesini kamçılanmasını da emredebilirsin”¹⁵.

Bazı durumlarda, resmi görevlinin herhangi bir talebi olmaksızın, kendisine *rescriptum* gönderildiği de olmaktadır. Bu çeşit yazılı cevaplar, şekil bakımından diğerlerinden bazı farklılıklar taşımaktaydı¹⁶.

B. *Subscriptions*

İlgilinin sunduğu dilekçenin altına yazılarak verilen cevaplar ise *subscriptions* idi¹⁷. *Subscriptions*, özel vatandaşların sordukları

¹³ Di Marzo S.: Roma Hukuku, Çev. Z. Umur, İstanbul 1954, s. 9.

¹⁴ Schulz F.: History of Roman Legal Science, Oxford 1946, s. 152 vd.

¹⁵ D. 1.15.4.

¹⁶ Johnston D.: Roman Law in Context, 2. Ed, Cambridge 2002, s. 71.

¹⁷ Umur, s. 102.

sorulara verilen cevaplarda kullanılmaktaydı. Özel vatandaşlar, imparatora mektup yazma hakkına sahip olmadıklarından, bu çeşit sorular bir çeşit dilekçe (*libellus*) biçiminde yazılırdı. İmparator, bu şekilde bir cevap vermek için, hukuki danışmanlarına danışır, onların görüşlerini alırdı. Bu danışmanlara *procurator a libellis, a libellis, magister libellorum* denilmekteydi. İmparatorun hukukçularından yararlanarak, yazılı cevaplar vermesi, *edictum*'un sabit hale gelmesinden sonra, sıklıkla tercih edilen bir yöntem olmuş ve imparatorluk döneminin en önemli hukuk kaynağını oluşturmuştur¹⁸.

II. RESCRIPTUM'UN KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Roma hukukuna göre, vatandaşların imparatorun *subscriptio* biçiminde yazılı cevap alabilmeleri için, taleplerini ortaya koyan (*preces*¹⁹, *supplicatio*²⁰), *libellum dare* denilen yazılı bir belgeyi sunmaları gerekmektedir²¹. Roma vatandaşları arasında, bu yola başvurmak sıklıkla tercih edilmekte, üstelik imparatorun görüşünün alınacağı

¹⁸ Borkowski A./du Plessis P.: Textbook on Roman Law,3. Ed., Oxford 2005, s. 43.

¹⁹ C.Iust.3.33.1; C.Iust.10.11.2pr.(*pracibus intenta*); C.Iust.6.37.12 (*precibus insertum*).

²⁰ C.Iust.7.30.2; C.Iust.1.21.1;C.Iust.7.27.1; C.Iust.8.41.4.

²¹ C.Iust.8.37.1; C.Iust.4.62.1; C.Iust.6.25.2.1; C.Iust.10.3.1; C.Iust.9.47.4; C.Iust.1.23.1; C.Iust.10.4.1.1; *Libellus*'un başka amaçlarla hazırlanması da mümkündür. Örneğin, birine suç isnadında bulunmak içinde *libellus* hazırlanması gerekmektedir. Bu yolla imparatorun yazılı cevap istemeyi, Roma vatandaşları sıklıkla kullanmışlardır. Köle oldukları iddia edilen kişiler ve askerler hukuki statülerinin ortaya konabilmesi için, imparatora başvurmuşlardır. C.Iust.6.21.4; 7.16.6.Val. et Gall.; 1.19.1; 7.2.12.2; **Tellegen-Couperus** O.: A Short History of Roman Law, Routledge 1993, s. 59; **Campbell**, s. 264. *Rescriptum*, kadınların da tercih ettiği bir yoldu. Toplam başvuruların, üçte birini kadınlarca yapılan başvurular oluşturmaktaydı. **Gardner** F. J.: Women in Roman Law and Society, London 1986, s. 157; **Stephenson** A.: A History of Roman Law: with a Commentary on the Institutes of Gaius and Justinian, Boston 1912, s. 81 vd.

uyuşmazlıklar herhangi bir sınırlandırma getirilmemiş olduğundan, küçük miktarlardaki uyuşmazlıklarla ilişkin olarak dahi, vatandaşların imparatorun yazılı görüş istenmesi mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda, büyük şehirlerden uzak kırsal bölgelerde yaşayan kişiler bile, arazilerine ilişkin uyuşmazlıklarda imparatora başvurmayı tercih etmişlerdir²².

İmparatora yapılan başvuru üzerine, imparator gerekli incelemeyi yapar ve ilgililerin şahsına yönelik olarak yazılı bir cevap verir (rescribere)²³. İmparator, yazılı cevabında kendisinden cevap talebinde bulunmuş kişiye, "SEN ya da SİZ" (tu ya da vos), biçiminde hitap eder. Hasmından ise "karşı taraf" (adversarius tuus) olarak bahseder²⁴. Aynı anda görev yapan iki imparator bulunmadığı sürece, yazılı cevapta imparator kendini, "BEN" (ego, me) olarak belirtir. Cevabın sonunda "Size izin veriyorum"²⁵ ya da "Size daha önceden yazdığım üzere"²⁶, ya da "Buna kesinlikle izin veremem"²⁷ gibi ifadeler kullanır.

Rescriptum'un diğer özelliği ise, imparatorun bir çekişmeli durum hakkında yazılı görüş talebinde bulunmanın, dava açmak ile aynı anlamına gelmemesidir. O halde yazılı cevap talebinde bulunan kimse, davacı statüsünde sayılmamaktadır. Buna göre, azatlı bir kimse, eski efendisine karşı, imparatorun ya da eyalet valisinden yazılı görüş talebinde bulunursa, mahkemede eski efendisi aleyhine dava açmış şeklinde değerlendirilmez²⁸.

²² Schiller A. A: Roman Law, Mechanisms of Development, Malta 1978, s. 64.

²³ C.Iust.8.43.1; C.Iust.8.15.3; C.Iust.3.1.8; C.Iust.6.42.14.2.

²⁴ C.Iust.8.32.1.; *diversa/adversa pars* C.Iust.2.3.12; C.Iust.3.32.5; *contra quem supplicas* C.Iust.3.42.8.1.

²⁵ C.Iust.1.18.1; D.48.22.16.

²⁶ C.Iust.8.43.1.

²⁷ C.Iust.9.8.1.

²⁸ D.1.18.9; Ancak, dilerse imparator uyuşmazlığın mahkemede dinlenmesine de karar verebilir ve tarafları mahkemeye yönlendirebilirdi. Ancak, bu oldukça istisnai bir durumdur. Çünkü imparatorlar, mümkün olduğunca

İmparatorдан *rescriptum* talep eden kişi, imparatora bizzat kendisi başvurur ya da temsilcisi veya yakın akrabası aracılığıyla bunu gerçekleştirebilirdi²⁹. Kocaların eşleri³⁰, oğulların anneleri³¹, kardeşlerin birbirleri³² bir şehirde yaşayan kimsenin hemşerisi adına, talepte bulunmaları mümkündü. Bir grup kişinin tek bir dilekçe ile *rescriptum* istemeleri de söz konusu olabilmekteydi. Böyle bir durumda, imparator tek bir cevap metni hazırlamakta ve bunun talepte bulunan herkes için geçerli olduğu kabul edilmekteydi³³.

İmparatora kimin tarafından verileceği nispeten daha esnek kurallara bağlanmış olan yazılı cevap taleplerinin, imparatora ne biçimde ulaştırılacağı çok katı kurallara bağlanmıştı. Buna göre *rescriptum* dilekçeleri posta yoluyla gönderilmez, elden verilirdi. Bu yüzden, imparatorluk arşiv dairesi görevlisi, her zaman, imparatorun gittiği yerlerde, kendisini takip eder ve ilgililerin talepleri toplardı. İlgililerin, taleplerini yaşadıkları yerin valisine vererek, buradan imparatora ulaşmasını sağlamaları ise, istisnai durumlarda kabul edilen bir yöntemdi. *Rescriptum* talebinde bulunanlar, taleplerini imparatora ulaştırmak için, resmi imparatorluk postasını da kullanamazlardı³⁴. Kural olarak bütün talepler, dilekçelerin, bizzat imparatora elden teslim edilmek suretiyle yapılmaktaydı³⁵. Eğer talepte

---

magistra'ların yetki alanlarına müdahale etmemeye özen göstermişlerdir. **Watson** A.: *The Spirit of Roman Law*, London 1995, s. 535-6.

²⁹ **Brauer** G. C: *The Age of Soldier Emperors: Imperial Rome, AD. 244- 284*, New Jersey 1975, s.120 vd.

³⁰ C.Iust.9.1.4.

³¹ C.Iust.2.3.8.

³² C.Iust.9.16.1.

³³ C.Iust.1.23.1.

³⁴ Bunun bir istisnası imparator Caracalla döneminde gerçekleşmiştir. Caracalla Almanya'da seferde iken, kendisine Roma'dan yazılı cevap talepleri postalanmış, o da cevapları aynı şekilde geri postalamıştır. ,daha sonra ise, Caracalla, kendisi doğuda seferde iken, *rescriptum* talepleri ile ilgilenmesi için annesi Iulia Domna'yı görevlendirmiştir. **Honore**, s. 36.

³⁵ **Thomas** A.J: *Textbook of Roman Law*, Amsterdam 1976, s. 59.

bulunan kimse, Roma'dan uzakta yaşıyorsa, imparatorun nereye gideceğini ya da nereden döneceğini takip etmek zorunda idi³⁶.

Talep, bir yardım, bir lütuf (*beneficium*) istenmesi ya da üzerindeki yükün kaldırılması (örneğin birikmiş vergi yükünün kaldırılması) veya çekişmeli durum hakkında görüş istenmesi biçiminde olmaktadır³⁷. Çoğunlukla *rescriptum* talepleri, talepte bulunanın yasal konumundan kaynaklanan sorunların çözülmesine ilişkin olmaktadır (Lütfen, şehir konseyi tarafından atanmış olduğum görevden beni mazur görün; Lütfen, çok ucuza satmış olduğum arsamı geri almama izin verin; Lütfen yalnızca annemin istemiş olması nedeniyle kocamı boşamam gerekmediğine karar verin; Lütfen, ölmüş olan babam tarafından elden çıkarılmış olan malları geri alabilme olanağımın olup olmadığını söyleyin)³⁸.

Rescriptum'ların cevaplanma prosedürü, oldukça muğlaktır. Bu konuda çıkarılabilen saptamalar şu şekildedir: Yazılı cevap talepleri, *a libellus* denen bir ofiste çalışan resmi görevliye teslim edilirdi. İmparator tarafından kendisine tanınmış özel yetki doğrultusunda, talepleri herkesten önce okuyabilmesi ya da taleplerin ona ilgili tarafından okunması mümkündü. Eğer yazılı cevap talebinde ortaya konan hususlar açık ve net nitelikte iseler, imparator, talebi okur okumaz, derhal bir sonuca ulaşıp, karar verebiliyorsa, talebi tamamen ya da kısmen kabul eder ya da tamamen veya kısmen reddeder biçimdeki cevabını yazdırabilirdi. İmparator "EVET" ya da "HAYIR" veya "Ona *magistra*'ya gitmesini söyleyin" şeklinde cevaplar ver-

³⁶ Yazılı cevap, yalnızca imparator bazında değil, aynı zamanda eyalet yöneticisi bazında da gerçekleşmekteydi. Ancak eyalet yöneticinin talepte bulunana aleyhine düşüncelere sahip olduğu durumlarda, bu ikinci yol oldukça sakıncalı sonuçlar doğurmaktaydı. Eyalet yöneticisinin vatandaşlara verdikleri cevaplara, *subscriptions* denilmekteydi. C.Iust.9.20.3.; C.Iust.7.57.3; C.Iust.6.37.12. **Buckland** W.: A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian, 2. Ed. Cambridge 1932, s 18 vd.

³⁷ C.Iust.1.23.2.

³⁸ **Honore**, s. 37.

mekteydi. Bunun üzerine imparatorun yardımcıları ya da sekreteri, onun görüşünü, istediği şekilde yazılı hale getirirlerdi³⁹.

Roma'da, sözlü olarak verilmiş bir cevabın yazılı hale getirilebilmesi için üç aşamadan geçmesi gerekmektedir. Öncelikle, sözlü olarak verilmiş cevap hakkında notlar alınır, sonra, bu notlar uygun biçimde harmanlanarak, toplanır. En son olarak da, bu harmanlanmış notlar, uygun bir yazılı metne dökülmekteydi. Her aşamada, işlemlerin doğru yapıp yapılmadığı, sorumlu kişiler tarafından kontrol edilmekteydi. İmparatorun iradesini yazılı olarak hazırlamaktan sorumlu olan kişi, taleplerle ilgilenen sekreter olduğundan, sekreter, *rescriptum*'u bizzat kendisi kaleme almış olsun ya da olmasın, en sonda mutlaka metni bir kez daha kontrol ederdi⁴⁰.

Yazılı cevap talebi, daha karmaşık uyuşmazlıklar veya belirli bir hukuki görüşün belirtilmesini gerektiren durumlar hakkında istenmişse, prosedür daha uzun ve zahmetli olmaktadır. Böyle hallerde, görevli sekreter ve onun ekibine daha fazla iş düşmekteydi. Hukukçulardan oluşan ekip ve sekreter, birlikte bir taslak hazırlarlar, bu taslak, benzer biçimde kontrollerden geçirilir ve en son şekli, sekreter tarafından, "*recognovi*" ifadesi eklenerek onaylanır ve imparatorun incelemesine sunulurdu. Eğer imparator, taslağı inceledikten sonra kabul ederse, bu taslağa uygun bir yazılı cevabın hazırlanıp, ilgiliye gönderilmesini emrederdi. Eğer, imparator inceleme sonucunda taslağı kabul etmezse, taslağın düzeltilmesi ister ve yukarıda açıklanan işlemler tekrarlanırdı. Sekreterin talimatı ile

---

³⁹ Campbell 1984, s. 265.

⁴⁰ Sekreter, kontrolü gerçekleştirdikten sonra, yazılı metnin altına *recognovi* ifadesini eklerdi. İmparator da, *rescriptum*'a "*rescripti, scripsi* ya da *subscripsi*" "ben yukarıdaki şekilde cevap verdim ya da yukarıda benim kararım yazılıdır" anlamına gelen ifadelerden birini eklerdi. Bu şekilde belge imparator tarafından verilmiş bir yazılı cevap haline gelirdi. D. 48.10.1. **Buckland**, s. 671; Sohm R.: *The Institutes. A Textbook of the History and Sistem of Roman Private Law*, Transl. By J.C.Leslie, 3. Ed., Oxford 1907, s. 25.

taslağın hazırlanması arasında iki haftalık bir sürenin geçmesine izin verilmekteydi. O halde yazılı cevabın tamamlanıp ilgiliye yollanması bir ay ile 6 haftalık bir süre almaktaydı. Ancak, gerçekleştirilen prosedürün uzunluğu ve karmaşıklığı göz önünde tutulursa, bu sürecin daha uzun olması da mümkün olmaktadır⁴¹.

Yazılı cevap talebinde bulunan kişi, dilekçeyi teslim ettiği zaman, teslim zamanı kağıda kaydedilirdi⁴². Dilekçenin altına yazılan cevap da, ilk olarak İmparatorun adı kısaltılmış biçimiyle, hemen altına ise, yazılı cevap talebinde bulunan kişinin adı yazılırdı⁴³. Yazılı cevap metni, ve son olarak da veriliş tarihi ve yeri yazılırdı⁴⁴. Yazılı cevaplar, ilgiliye yöneltileceği için, ilgilinin adresinin de bilinmesi gerekmektedir. Yazılı cevap talebinde bulunan kimsenin cevabı beklemede olması gerektiği kabul edilmekteydi (*expectare rescriptum*)⁴⁵. Yazılı cevapların, ilgiliye elden mi teslim edileceği, yoksa posta yoluyla mı gönderileceği tartışmalıdır⁴⁶. Ancak imparator Hadrianus

⁴¹ **De Robertis** F. M.: Il Diritto Associativo Romano, Bari 1941, s. 12.

⁴² **Honore**, s. 40; Nicholas B.: An Introduction to Roman Law with a foreword, Revised Bibliography and Glossary of Latin Terms by E. Metzger, Oxford 2008, s. 15.

⁴³ Bu yüzden, *rescriptum*, ilgili kişiye gönderilen resmi mektuptan farklı olmaktadır. Resmi mektup da, tıpkı *rescriptum* gibi, ilgili kişiye yönlendirilmiş ve ilgili kişinin adını ihtiva etmekle birlikte, mektupta kişiye yönelik bir selamla ifadesi de bulunmaktaydı. Örneğin adı Tibullo olan kişiye gönderilen resmi mektup, Tibullo. Ave Tibulle carissime biçiminde hitap ifadesi ile devam ederdi. Oysa imparator ve eyalet yönetisi tarafından gönderilen yazılı cevap ise Antonius Augustus ad Tibellum biçiminde yazılırdı. Örneğin, C.Iust.10.5.1 Ayrıca yazılı cevaplarda, mektuplardan farklı olarak, en sonda herhangi veda ifadesi de kullanılmazdı. **Honore**, s. 40.

⁴⁴ Örneğin, "Roma'da, nisan'ın ilk günü, X ve Y'nin consulluğu döneminde verilmiştir." gibi **Honore**, s. 41.

⁴⁵ D. 49.5.4.

⁴⁶ Yazılı cevapların ilgiliye elden mi teslim edildiği yoksa yazılı cevapların kural olarak ilgiliye postalandığı, ancak elden teslim edilmesinde özel bir

zamanından itibaren, *rescriptum*'ların ilgililerin adreslerine postalanmasının kabul edildiği bilinmektedir⁴⁷.

Görüldüğü üzere, *rescriptum*'u imparatorun bizzat kendisi yazmamakta, bu imparatorun emrinde çalışan bir ofisin toplu çalışması sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu çalışmaları yapan görevlilerin değişmesi ve yerlerine yenilerinin gelmesi üzerine, *rescriptum*'ların şekilleri ve hazırlanış metodlarında farklılaşmalar görülmekteydi.

III. RESCRIPTUM'UN UYGULANMASINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

İmparatorun takdirine göre, *rescriptum* taleplerinin bir kısmı kabul, bir kısmı da red edilirdi. Yeni bir yasal düzenlemenin getirilmesini gerektiren durumlarda, imparatorlar çoğunlukla bir yazılı cevap vermekten kaçınmışlardır⁴⁸. Böyle durumlarda, imparator ve

---

yarar olduğu durumlarda, bunun gerçekleştirildiği hususunda kesin bir bilgiye sahip olunamamıştır. **Honore**, s. 43.

⁴⁷ Postalama, *rescriptum* nerede toparlanıp, mühürlenirse oradan gerçekleştirilirdi. Birden fazla *rescriptum* toparlanır, mühürlenir ve deste halinde ilgililerin adreslerine postalanırdı. Gönderilen yazılı cevapların bir örnekleri de, imparatorluk arşivlerinde saklanırdı. İlgililer ve hukuk kuralları hakkında bilgi sahibi olmak, bunlardan haberdar olmak isteyenler, yazılı cevapların birer örneğini alabilirlerdi. O halde, *rescriptum*'lar toplu olarak, belirli dönemlerde postalanır ve büyük olasılıkla gerçek metin arşivde saklanır, ilgiliye bir kopyası gönderilirdi. Çünkü ilgiliye ulaşılmaması, cevabın kaybolması da mümkün olmaktadır. **Honore**, s. 45.

⁴⁸ "Yasa hükümlerine dayanmayan bir yazılı cevap, bizim tarafımızdan kabul edilemez. Çünkü başkalarının haklarını ihlal eden imtiyazlar (*beneficia*) tanımak bizim adetimiz değildir". Cons.6.17.25; C.Iust.8.48.4. Buna göre, imparatorlar mümkün olduğunca yargı bağımsızlığını korumaya çalışmışlar ve yargı alanına müdahalelerini sınırlı tutmuşlardır. Özellikle miras hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda imparatorlar, yasal mirasçılardan haklarına dokunmaktan kaçınmışlardır. **Spiller** P.: A Manual of Roman Law, Durban 1988, s. 57; **Wells** C.: The Roman Empire, Stanford 1984, s. 90.

yasal danışmanları, uyuşmazlığın mahkemelerce çözümlenmesini teşvik etmişlerdir. Bu noktada, Roma hukukunda varolan bakış açısı şu şekilde idi: İmparatorun serbestçe takdir yetkisini kullanarak çözümleyebileceği uyuşmazlıklarla, mahkeme kararıyla çözümlenmesi gereken uyuşmazlıklar arasında bir çizgi konulması gerekmektedir. Çünkü, ancak böyle bir sınırın konulması ile, vatandaşların hukuka güveni sağlanabilir ve kazanılmış haklar güvence altına alınabilir. Bazen yazılı cevap talebinde bulunmanın amacı, bir dava açılmasının engellenmesi olabilirdi. Yazılı cevabın elde edilmesi ile, dava açma gereksinimi ortadan kalkmaktaydı. Ancak bazen, yazılı cevap ilgili kişinin eline ulaşmadan önce, dava açılmış ve görülmeye başlanmış olabilirdi. Böyle bir durumda, yazılı cevabın otomatik olarak davayı sonuçlandıracağını ve bunun adeta mahkeme kararı yerine geçeceğini söyleyemeyiz. Dava, ister Özel Mahkemeler Yargılaması (*Ordo Iudiciorum Privatum*) isterse de, Sistem Dışı Yargılama (*Cognitio Extra Ordinem*) yoluyla görülüyor olsun, imparator hakim gibi davranmamakta, yani hakimlerin yerini almamaktaydı. İmparatorun yazılı cevap vermede rolü, hakimlere oranlara daha sınırlı idi. İmparator yazılı cevap ile, ilgili kişinin yasal statüsünü ortaya koymakta idi. Daha fazlası, imparatorun *magistra*'ların yargısal alanındaki, eyalet valilerinin, ve hakimlerin yetkilerine tecavüz olarak algılanmaktaydı⁴⁹.

Rescriptum ile bir hakkın tanınması, otomatikten, yazılı cevabın verilmesi ile gerçekleşmekteydi. Başka bir kararın alınmasına gerek duyulmamaktaydı. Aynı husus, hakkın, lütfun tanınması açısından da geçerli idi. İmparator daha sonradan fikrini değiştirmedikçe, hakkın tanınmaması yönündeki *rescriptum* kesin olmaktaydı. Bir hakkın tanınması, yasal açıdan da olanaksız ise, imparatorun fikrini değiştirmesi de söz konusu olmazdı⁵⁰. Bunlar derhal icraya konu-

⁴⁹ Wallace-Hadrill, s. 60.

⁵⁰ Örneğin bir askerin mahkemede birisini temsil etmesinin mümkün olamayacağı yönündeki bir cevap, bu durumun hukuken de yasaklanmış olması nedeniyle, kesin sayılmaktadır. Honore, s. 44.

lacak hüküm niteliğinde değildiler, üstelik bunları hukuki olarak uygulamaya zorlayacak yasal bir düzenleme de mevcut değildi ve *rescriptum* verilmesi mahkeme kararı verilmesi anlamına gelmezdi. Eğer *rescriptum* konusu olan uyuşmazlık, dava konusu haline de getirilmek istenirse, söz konusu konu hakkında dava hakkı tanıyıp, tanımama kararı, *praetor*, *prefect*, eyalet valisi gibi görevlilerin takdirine kalmıştır⁵¹.

O halde *rescriptum*'un günümüz hukukunda hakimlerin, jüri üyelerine verdiği direktiflerle benzer bir işlevi olduğunu söyleyebiliriz. Hakim jüri üyelerine davada uygulanacak hukuk kurallarına ilişkin bir direktif vermekle birlikte, davanın esası hakkında karar vermek, dikkate alınacak esasları değerlendirmek ve hakimnin direktiflerine uymak tamamen jüri üyelerine bırakılmıştır⁵².

Yazılı cevap talebinde bulunan kişi, bu talebinin sonucun beklemeden yani *rescriptum* kendisine ulaşmadan önce, dava açarsa ne olacaktır? Kural olarak, ilgili lehine dava açma hakkı tanınmışsa, davayı gören hakim, yargulamaya derhal başlar ve *rescriptum*'un

⁵¹ **Buckland**, s. 19, **Zulueta de**, F.: The Institutions of Gaius, Part II: Commentary, Oxford 1953, s. 45 vd.

⁵² İmparatorun yazılı cevabı, genellikle kanun metinlerinin açıklanması, yorumlanması ve uygulamanın ne şekilde olacağı ve bu doğrultuda ilgili kişinin içinde bulunduğu yasal statünün ortaya konması biçiminde gerçekleşmekteydi. İmparator, yazılı cevap talebinde bulunan kişiye, eğer dava açma yoluna gidecekse (*si, ut proponis/adlegas/dicis* vd.), maddi gerçekler şunlardır, kendi yasal statüsü şunlardır biçiminde bir açıklama ortaya koyardı. D. 42.1.32; C.Iust.8.40.18. Buna rağmen, *rescriptum*'un hakimleri bağlayıcı olduğunu da unutmamak gerekir. Şunu da vurgulamamız gerekir ki, günümüzde jüri sisteminin uygulandığı Anglo-Amerikan hukuk sisteminde, hakimnin jüri üyelerine davanın görülmesine ilişkin belli bir direktif verebilmesi mümkün olmakta, üstelik jüri üyelerinin de bu direktifi nasıl uygulayacakları konusunda tekrar hakimden açıklama istemeleri mümkündür. Ancak, böyle bir açıklama isteyebilme olanağı Roma hukukunda bulunmamaktaydı. **Lobingier**, s. 100.

ilgiliye ulaşmasını beklemez⁵³. Hakimin vermiş olduğu karar ile, karardan sonra gelen *rescriptum* birbirleriyle çelişirse, hakimin kararı yine de doğru olarak kabul edilir, ancak ilgilinin bu kararı temyiz edebilmesi mümkün olurdu⁵⁴. Üstelik, böyle bir durumda *rescriptum* temyiz incelemesini yapan hakimi bağlardı⁵⁵. Ancak *rescriptum* talebinde bulunan davacı, mahkeme kararına zımnen muvafakat ederse, ya da temyizde bulunma süresini geçirse, *rescriptum* eline geçtiğinde dahi, mahkeme kararını temyiz edebilme olanağından yoksun kalırdı⁵⁶.

Rescriptum'ların uygulanmasından kaynaklanan en önemli sorun, bunların hakimleri bağlayıcı nitelikte olmasıydı. Ancak *rescriptum*'ların hakimleri bağlayıcı olmasını, bunların hakimlerin bağımsızlığını ortadan kaldırdığı ya da onlar üzerinde bir baskı oluşturduğu şeklinde yorumlamamak gerekir. Bu bağlayıcılığı, Roma yargılamasında kararların yeknesaklığını güvence altına şeklinde anlamak daha doğru olacaktır⁵⁷. Eğer, *rescriptum* konusu olan uyuşmazlık, henüz bir davanın konusu yapılmamışsa, imparator gerekli görürse, yazılı cevabında, "magistra'ya yönelebilirsin" şeklinde bir ibare ekleyebilirdi. Ancak bu, söz konusu uyuşmazlığın, *magistra* tarafından incelenmesini zorunlu kılmazdı. Yani, *magistra* uyuşmazlığı bizzat kendisi değerlendirebileceği gibi, bunun için bir hakimi de görevlendirebilirdi⁵⁸. Burada önemli olan husus, imparator'un *rescriptum*'da belirtildiği üzere, ilgilinin mutlaka dinlenilmesini temin etmektir. *Rescriptum*'un bağlayıcı olduğu husus da bu noktada idi.

⁵³ D. 49.5.4.

⁵⁴ Oysa, kutsal kurallara aykırı bir karar doğrudan doğruya geçersiz sayılmaktaydı. Örneğin, çok bilinen, genel hukuk ilkelerine aykırı olan mahkeme kararları. D. 49.8.1.2 **Schulz**, s. 153.

⁵⁵ C.Iust.7.62.2.

⁵⁶ D.49.4.3.

⁵⁷ **Johnston**, s. 73.

⁵⁸ D.1.18.8; D. 1.18.9.

Eğer *rescriptum*, söz konusu uyuşmazlık dava konusu yapılmış ve dava görülmekte iken, ilgililere ulaştırılmışsa, artık hakime yönelik bir direktif işlevi görürdü. O halde bütün bu açıklamalar doğrultusunda şöyle bir saptama yapmamız mümkündür: *Rescriptum*, hakimi bağlayıcıdır. Ancak *rescriptum*, bunu talep eden ilgili kişi açısından bağlayıcı değildir. Yazılı cevap talebinde bulunan kişi, *rescriptum* kendi lehine ise, bunu kullanma ya da aleyhinde ise kullanmama özgürlüğüne sahiptir⁵⁹.

IV. RESCRIPTUM'UN FONKSİYONLARI

İmparatorlar tarafından verilen yazılı cevaplar, yukarıda da belirtildiği üzere, öncelikle hukuk kaynağı olmaları bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Ancak, bunun yanında başka fonksiyonları da bulunmaktadır. *Rescriptum*, yargılama alanında, sosyal bir hizmet olarak görülmekteydi. Üstelik, *rescriptum*'ların hukuksal ve politik işlevleri bulunmaktaydı. Vatandaşlar açısından bedava yasal yardım hizmeti sağlamakta, imparator açısından ise, yalnızca hukuki mütaala değil, aynı zamanda kural koyucu bir işlem biçimindeydi.

Rescriptum'lar, hukukun birliği, kararların yeknesaklığını sağlamak ve toplumun hukuki ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Daha önce de belirtildiği üzere, *rescriptum*'lar belirli somut olaylar hakkında olmakla birlikte, aynı zamanda genel kural olarak da kabul edilmekteydiler. Bu yüzden de, *rescriptum*'lar benzer olaylar açısından emsal teşkil etmekteydiler⁶⁰. *Rescriptum*'lar kanun gücünde olmakla

⁵⁹ *Rescriptum*'ların bazılarında imparator, talepte bulunan kişiye yönelik olarak, "dava aç ya da bırak" gibi emredici ifadeler kullanmıştır. Ancak bunların birer emir değil, tavsiye olduğunu kabul etmek gerekir. C.Iust. 3.38.1pr; C.Iust. 5.71.14; C.Iust. 3.8.1; C.Iust. 9.22.10; C.Iust. 7.60.2; C.Iust. 4.7.2; C.Iust. 6.25.5; C.Iust. 8. 47.4. ; D. 50.13.1.12.

⁶⁰ Ancak, ikinci yüzyılın ortalarında Gaius'un, *subcriptiones*'i kanun kaynağı olarak düzenlememesi çok ilginçtir. *Edictum*, *decretum*'lar ise, Gaius tarafından kanun kaynağı olarak kabul edilmiştir. Gaius'un *subcriptiones*'i ya da *rescriptum*'u bağlayıcı olarak kabul etmediği asla düşünülemez. Bu

birlikte, kanunları yorumlayarak, açıklamak ve kesinlik kazandırma fonksiyonları da bulunmaktaydı⁶¹. Yani *rescriptum*'lar, esas olarak yeni bir kanun oluşturmak gibi bir amacı taşımamakla birlikte, bu yönde bir sonucun doğmasını engelleyememişlerdir. Bu noktada, *rescriptum*'lar, *edictum*'lardan farklılık göstermektedir. Çünkü, *edictum*'lar yasama özelliğini de taşımaktaydılar ve bu yüzden de yenilik ve değişiklik yapmaları kaçınılmazdı. Oysa *rescriptum*'ların, hukukun gelişimi alanındaki yerleri kanunların yorumlanması ve bu şekilde çekişmeli noktaların açıklanması, boşlukların doldurulması ve toplumun ihtiyaçlarına yasal sistemin adapte edilmesine yardımcı olmak biçimindeydi. Bu noktalarla sınırlı olarak da, *rescriptum*'lar, hukukun gelişmesine yardımcı olmuşlardır⁶².

İmparatorlar, yazılı cevap hazırlamak ve hukukun yeknesaklığını sağlamak için, uzmanlarından yararlanabileceği sekreterleri konumunda hukukçulardan da yararlanabilmekteydiler. İmparatorların resmi hukukçuları olan bu kişilerin görüşleri, diğer hukukçuların görüşlerinden daha üstün kabul edilmekteydi⁶³.

Roma hukukunun ilerleyen dönemlerinde, Sistem dışı yargılamanın da uygulanması ile, *rescriptum*'lar, imparatorun memurları konumundaki, ve bu işten maaş alan hukukçular tarafından hazırlanmaya başlamıştır. Bunlar da, diğer hukukçuların görüşleri gibi, hukuk fakültelerinde incelenmiştir. *Rescriptum* metinleri, hukuk tarihi açısından önemli belgeler oluşturmuştur. İmparator Hadrianus zamanında, maaşlı hukuki danışmanların çalıştırılması, yazılı cevaplar

---

konuda herhangi bir sorun yoktur. Çünkü, Gaius, *subcriptiones*'i (Gai.Inst. 1.94) ve *rescriptiones*'i (Gai. Inst. 1.7; Gai. Inst. 1.73; Gai. Inst. 2.126; Gai. Inst. 2.280) kanun gücünde olarak yorumlamıştır.

⁶¹ C.Iust. 5.55.1; C.Iust. 9.9.24; C.Iust. 5.12.9.

⁶² Berger A.: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 680.

⁶³ De Robertis, 1947, s. 285-312. Ulpianus ve Modestinus kendilerini imparator hukukçusu olarak düşünerek, görüşlerinin onlarınkiyle eşit tutulmasını istemişlerdir.

açısından büyük önem taşımaktadır. İmparator ve memur hukukçular, hakimlerin kararları yani yargılama alanında dolaylı olarak etkili olmuşlardır.

SONUÇ

Respondere, yazılı biçimde cevap vermek anlamına gelmektedir. *Respondere* hem hukukçular tarafından verilen yazılı cevaplar için (*responsa prudentium*), hem de imparatorlar tarafından verilen yazılı cevaplar için (*responsa principum*) kullanılmaktaydı. *Rescriptum principium*'a imparatorların resmi yetkililerin sormuş oldukları verdikleri yazılı cevaplar (*relatio, consultatio, suggestio*) ve imparatorun özel kişilerin sorularına verdikleri yazılı cevaplar (*preces, libellus, supplicatio*) girmektedir. Cevaplar, ya dilekçenin altına *subscriptio* biçiminde ya da ayrı bir mektup (*epistulae principium*) biçiminde yazılırdı. *Rescriptum*, yasal bir soru ya da belirli bir uyuşmazlık hakkında imparatorun görüşünü ortaya koyardı. İmparatorun yazılı cevabı kanun gücünde olmamakla birlikte, imparatorun otoritesine bağlı olarak, bağlayıcı bir kural olarak kabul edilebilirdi. *Rescriptum*'lar, belli bir lütfun sağlanması ya da reddedilmesi biçiminde olabileceği gibi, talepte bulunan kişinin yasal statüsünün açıklığa kavuşturulması biçiminde (*ea quae ad ius rescribuntur*) de olabilirdi. Birden çok imparator tarafından belli bir görüş aynı biçimde ifade edilmişse, bu artık bağlayıcı hukuk kuralı haline gelmekteydi (*imperatores saepe rescripserunt, saepe (saepissime) rescriptum est*). Buna bağlı olarak da, *rescriptum*'lar hakimleri bağlamaktaydı. Bu bakımdan hukukun gelişmesi açısından önemli bir kaynak oldukları gibi, yargılama alanında da etkin olmuşlardır.

Κ Α Υ Ν Α Κ Ç Α

- **Berger A.:** Encyclopedic Dictionary of Roman Law,
- **Borkowski A./du Plessis P.:** Textbook on Roman Law, 3. Ed., Oxford 2005.
- **Braund D.:** The Administration of the Roman Empire: 241 B.C.- A.D. 193, Exeter 1988.
- **Brauer G. C.:** The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A.D. 244-284, New Jersey 1975.
- **Buckland W. W.:** A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian, Cambridge 1932.
- **Burdick W. L.:** The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law, New Jersey 2004.
- **Campbell J. B.:** The Emperor and Roman Army, 31 B.C.- A.D. 235, Oxford 1984.
- **Crook J.A.:** Law and Life of Rome, London 1967.
- **De Robertis F. M.:** Il Diritto Associativo Romano, Bari 1941.
- **Di Marzo S.:** Roma Hukuku, Çev. Z. Umur, İstanbul 1954.
- **Gardner F. J.:** Women in Roman Law and Society, London 1986.
- **Honore T.:** Emperors and Lawyers, 2. ed., Oxford 1994.
- **Johnston D.:** Roman Law in Context, 2 Ed., Cambridge 2002.
- **Karadeniz-Çelebican Ö.:** Roma Hukuku, Tarihi Giriş, Kaynaklar, Genel Kavramlar, Kişiler Hukuku, Hakların Korunması, Ankara 2006.
- **Lobingier C. S.:** The Evolution of the Roman Law from before the Twelve Tables to the Corpus Juris, 2. Ed., New York 1999.

- **Nicholas B.:** An Introduction to Roman Law with a foreword, Revised Bibliography and Glossary of Latin Terms by E. Metzger, Oxford 2008.
- **Schiller A. A.:** Roman Law, Mechanisms of Development, Malta 1978.
- **Schulz F.:** History of Roman Legal Science, Oxford 1946.
- **Stephenson A.:** A History of Roman Law: with a Commentary on the Institutes of Gaius and Justinian, Boston 1912.
- **Sohm R.:** The Institutes. A Textbook of the History and System of Roman Private Law, Transl. by J.C. Leslie, 3. Ed., Oxford 1907.
- **Spiller P.:** A Manual of Roman Law, Durban 1988.
- **Tellegen-Couperus O.:** A Short History of Roman Law, Routledge 1993.
- **Thomas A. J.:** Textbook of Roman Law, Amsterdam 1976.
- **Umur Z.:** Roma Hukuku Ders Notları, İstanbul 1999.
- **Wallace-Hadrill A.:** Rome's Cultural Revolution, Cambridge 2008.
- **Watson A.:** The Spirit of Roman Law, London 1995.
- **Wells C.:** The Roman Empire, Stanford 1984.
- **Zulueta de, F.:** The Institutions of Gaius, Part II; Commentary, Oxford 1953.